

Abbasov Ədalət¹, Quliyev Rəhman NƏSİMİ ÜSLUBUNDA SAKRAL LEKSİKA

Mövzunun mahiyyətinə keçməzdən əvvəl, ümumiyyətlə, bu cür problemin həlli istiqamətində araşdırmanın məqbul və uğurlu alınması üçün aşağıdakı tədqiqat üsullarından faydalanmaq daha münasib hesab edilir:

1. Hər hansı bir söz ustasının yaradıcılığından məqsəduyğun nümunələr seçməklə, fikrini əsaslandırmaq.
2. Söz sənətkarlarının dilinin tədqiqini zamanın ədəbi-bədii mühitinin meyarlarına müvafiq araşdırmaq. Daha dəqiq desək, dövrün dil və üslub xüsusiyyətlərini nəzərə almaq.
3. Həmin dövrdə hakim dil funksiyasını yerinə yetirən dillərin obarigen dilə təsir dərəcəsinin nəzərə alınması. Alınma leksikanın istifadə dairəsinin müəyyənəşdirilməsi.
4. Dövrün ictimai-siyasi mühitinin ədəbi-bədii və bütövlükdə dil mühitinə münasibətinin dəqiqləşdirilməsi.

Problemin həllinə yanaşma tərzini bu istiqamətdə yönləndirsək ilk növbədə, XIII-XIV əsrlərdəki mövcud tarixi-ictimai şəraitin dəyərləndirilməsini də nəzərə almalıyıq. Çünki bu da bir gerçəkdir ki, zamanın ictimai-siyasi prosesləri öz sənətkarının dünyagörüşünə, təfəkkürünün inkişafına təsirsiz qalmır.

Nəsiminin yaşadığı illərdə Yaxın Şərqdə xalq üsyanları və təriqətlərinin geniş yayılmasının dünyagörüşünə də təsirsiz ötüşməmişdir. Gənc şeia hələ mədrəsə tələbəsi ikən şərqdə gedən bu fikir mübarizəsinin başçılarından “ənəlhəq” (mənamə allah) dediyi üçün X əsrdə Bağdad şəhərində dara çəkilmiş Həllac Mənsur Hüseyninin fikirlərini daha çox bəyənmiş və eyni zamanda, Ərdəbildə geniş təbliğat aparmaqda olan səfəvilərin dini görüşlərinə də rəğbət bəsləmişdir. Ona görə də ilk şeirlərini Hüseyni təxəllüsü ilə yazmışdır. Belə şeirlərdə panteist fikirlər əsas yer tuturdu.

Təbii ki, belə bir tarixi şəraitin canlandırılması və təbliği Şərqi aparıcı dilləri olan ərəb-fars dilləri vasitəsilə həyata keçirilirdi. Şairin lirikasından məlum olduğu kimi o, ərəb-fars dillərini də bu dillərdə bədii əsərlər yaradacaq səviyyədə mükəmməl bilmişdir.

Bu araşdırma meyarlarının tətbiqi, şübhəsiz, problemin məqsədyönlü həlli üçün bir töhfə ola bilər.

Nəsiminin lirikasından çıxış etməklə bu tədqiqat istiqamətləri ilə əlaqədar maraqlı və qənaətbəxş mülahizələr söyləmək mümkündür. Nəsiminin yazıb-yaratdığı dövr anadilli poeziyamızın yeni bir dil mühitinə qədəm qoyduğu, mükəmməl inkişaf xətti götürdüyü tarixi şəraitə təsadüf edir. Şairin yaşadığı XIV əsr mövcud ictimai-siyasi hadisələrin milli zəmində canlandırılmasına stimulaşdırıcı idi. Bu tarixi şərait də özlüyündə anadilli ədəbi mühitin təşəkkülünü daha da gücləndirirdi. XIV yüzillik özündən əvvəlki yüzillikdən mövcud mənbələrə əsasən doğma dilimizdə yalnız bir qəzəllə fərqlənsə də, həmin dövr müəyyən inkişaf mərhələsi olaraq tanınırdı.

Cəsarətlə deyə bilərik ki, şeir dili sadəcə ana dilində inkişaf etməklə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda anadilli forma və məzmun rəngarəngliyi ilə orijinal xarakter kəsb etmişdi. Anadillişeir mühitinin təşəkkül mərhələsinin formalaşdığı bir dövrdə yaradıcılığa başlayan mütəfəkkir şair ədəbi dilimizi olduqca yüksək inkişaf zirvəsinə və zəngin poetik səviyyəyə qaldırdı. Şairin bu xidmətləri sırasında bir çox özünəməxsusluqlarla yanaşı, sözün semantik məna rəngarəngliyindən, geniş istifadə imkanlarından məqsədə müvafiq istifadə istedadının olmasıdır. Bu məqamda bir şeyi də etiraf etməliyik ki, bir çox zaman sənətkarları kimi, o da öz dövrünün övladı idi. Bu baxımdan onun əsərlərinin dilində obyektiv surətdə mövcud olan ədəbi dilin bütün xüsusiyyətləri öz inkişafını tapmışdır (1, s. 93).

Ədəbi dilimizin inkişaf tarixinə nəzər saldıqda açıq şəkildə görürük ki, Azərbaycan ədəbi dilimizin XIV əsr mərhələsinin də mühüm əlamətləri onun danışq-folklor üslubuna yaxın olması idi. Bu ədəbi dilin lüğətini nəzərdən keçirdikdə həm forma, həm məzmunca xalq dilinə yaxın olan söz və ifadələr çoxdur. Xalq danışq dilinin təbiiyi və şirinliyi bu dövr poeziyasında aydın tərzdə təzahür edir. Dilimizin bu mərhələsinə məxsus bu səciyyəviliyi Nəsiminin dilində açıq şəkildə görmək mümkündür:

Ləblərin qəndinə şəkər dedilər,
Cani-şirinə gör nələr dedilər.
Dedilər kim, dəhanı yoxdur onun,
Bixəbərələr əcəb xəbər dedilər.
Samə bənzətdilər qarə saçını
Arizin nurinəsəhər dedilər.

Bu bədii nümunə altı əsr bundan əvvəl deyilsə də, çağdaş nitqimizin bir parçası olaraq anlaşılır, söz və ifadələr, bəzi fonetik vəziyyətləri istisna etsək, demək olar ki, bu günkü canlı danışqımızda istifadə olunan leksik vahidlərdən o qədər də fərqlənmir.

Nəsiminin poetik müstəvidə dilimizdə mövcud olan məzmunun bütün növlərindən istifadə etməsini stimullaşdıran da məhz şeirlərində xalq danışq dilindən bol-bol bəhrələnməsidir. Yuxarıda göstərilən bədii nümunədə təkcə üç söz (ləb, dəhan, ariz) ümumxalq danışığı üçün yaddır. Dodaq mənasında işlənən **ləb**, ağız mənasını bildirən **dəhan**, yanaq mənasını ifadə edən **ariz** sözü dövrün tələbinə uyğun şeir dilinin obrazlı ifadə vasitələrini təşkil edir.

Nəzərə alsaq ki, XIV və ondan sonrakı yüzilliklərdə daha çox dəri (poeziya) dili kimi tanınan fars dili şeirin ekspressiv estetikası sayılırdı, o halda Nəsimi dilinin lüğət tərkibinin də belə leksik ifadələrlə zəngin olmasını normal hesab etmək olar.

Nəsiminin hürufiliyi təbliğ edən elmi-fəlsəfi qəzəllərindəki simvolik işarələr, Quran ayətlərinə istinad edərək

¹ 1). ADPU-nun “Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası” kafedrasının f.ü.f.d., dosenti, 2) Bakı Mühəndislik Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyat” kafedrasının müəllimi

töhfə yaratma xüsusiyyətləri nisbətən çətin izafət tərkibləri nəzərə alınmazsa, əsərlərinin dili sadə və anlaşıqlıdır. Ərəb və fars dillərindən alınma sözlərin bir çoxu bu gün ədəbi dilimizdə işlənən leksik vahidlərdən fərqlənir” (12, s. 44).

Söz sənətkarlarının üslubunda (dilində) bədii ustalığın mühüm təzahürlərindən biri də xüsusi niyyətlər üçün sözün gizli mənasından məharətlə istifadə etmə bacarığıdır. Əslində ədəbi-bədii üslub mühitində buna mətnaltı ifadə üsulu, yaxud da fikrin üstüörtülü (poetik) ifadə vasitəsi də deyilir.

Belə ədəbi priyomdan Nəsimi də geniş şəkildə istifadə etmişdir. Həm də bu üsulun Nəsimi yaradıcılığında tətbiqi məqsədi digər söz ustalarının eyni ifadə mexanizmindən xüsusi tərzdə fərqlənir. Şair sözün bu gizli mənasından adi məqsəd üçün, yəni obrazlılığı təmin etmək və ya fikrin bədii semantik estetikasına diqqət çəkmək niyyəti ilə deyil, rəsmi dini görüşlərə qarşı duran yeni dini fəlsəfi təriqətlər (təşkilatlar) müstəvisində gedən mübarizələrə ictimai münasibət, siyasi rəy bildirmək amalı ilə istifadə etmişdir.

Fikrimizi əsaslandırmaq niyyəti ilə şairin yaradıcılığından aşağı verilən bədii parçaları təhlil etsək, daha doğru olar:

Təkrar gər alarsa qamurəxtini rəvadır,

Çün qafilədə bir kişi bidar bulunmaz.

Nəsimi bu şeirində demək istəyir ki, insanlar ikiüzlü və riyakardırlar. O göstərir ki, əyninə cübbə geyib, başında çalma gəzdirenlərin mində biri də xalqın, vətənin mənafeyini düşünür; onlar öz şəxsi mənfəətlərini hər şeydən üstün tuturlar. Buna görə də belə adamların başlarına papaq qoymağa haqları çatmır:

Hər kişidə bir cübbəvüdəstar olur, amma

Mın başda biri layiqi-dəstarbulunmaz.

Şairin digər qəzəllərindən fərqli olaraq, burada ictimai-siyasi hadisələrə münasibətinə bir işarə özünü göstərir. Müstəmləkəyə və zülmə qarşı xalqı səfərbərliyə almaq, onu tənqid məqsədilə oymaq meyli daha güclüdür.

Burada “layiqi-dəstar” və “cübbəvüdəstar” ifadələrinin sakral (gizli), semantikasi fikrin üstüörtülü çatdırılmasında xüsusi rola malikdir.

Bu cür üslubi keyfiyyət şairin rəngarəng mövzularda qələmə aldığı qəzəllərində çeşidli məqsədlərə xidmət edir.

“Altı yüz il öncə yaşayıb yaratmasına baxmayaraq, Nəsimi bihim indiki ədəbi dilimizdən güci fərqlənən bir dildə danışır, öz xələfləri ilə söhbət edir. Bu isə Qazi Burhanəddin, Həsənoğlu, Xətai, Füzuli, Vaqıfla birlikdə Nəsiminin də çağdaş ədəbi dilimizin yaradıcılarından biri olduğunu, bu dilin beşiyi başında öz “quş dili” ilə şirin layla çaldığını göstərməkdədir” (4, s. 8).

Nəsimi yaradıcılığı başqa klassik sənətkarlarımızda olduğu kimi yeni ictimai-fəlsəfi məzmun və yüksək sənətkarlığı ilə seçilir. İctimai-fəlsəfi ideyaların formalaşmasına, fikirdəki dərin mənanın, simvolik münasibətin təzahüründə Sakoral leksikanın əhəmiyyəti nəzərə çarpacaq dərəcədə böyükdür:

Dün gecə bir dilbər ilə eyşimiz məmur idi,

Lakin ol xünxarə gözlər uyxudan məmur idi.

Həmnişin idi Nəsimi dün gecə bir yar ilə,

Könlü şadüvəxti xürrəm, məclisi pürmür idi.

Nümunənin mətn məzmununa, diqqət etdikdə zahirən aşiqanə məzmun xarakteri daşdığı aşkarca görünməkdədir. Mətnə sevgi hissələri ilə dolu bir qəlbin vüsala yetməsi və bundan məmnun olması, zamanının nikbin keçməsi və s. məzmununu doğuran bədii ədəbiyyatda, aşiq-məşuq rəmzi kimi sabitləşən “bilbər” leksikasıdır.

Nəsiminin avtobioqrafik taleyi ilə tanış olan çağdaş oxucu “dilbər” sözü altında əslində şairin öz müəllimi və mürşidüFəzllah Nəsimini nəzərdə tutduğunu dərk edir.

Nəsimi poeziyasının əsas lirik qəhrəmanı hər şeyə qadir olan kamil insandır. Bu mənada Nəsimi “sənətini, bütövlükdə insan gözəlliyinə, insan qüdrətinə heyranlıqla dolu bir him adlandıranlar” yanılmamışlar. Lakin bu müqəddəs, ülv hissələrə layiq olmaq şərfi hər insana nəsib deyil, təkə daxilən saf olan, özünü dərk edən insanlar tanrı dərğahına çata bilərlər. Bu yüksək insani hissələrə rəğmən şair kamil insanı “canımın cananəsi” adlandırır, ona etimad etməyin zəruriliyini tövsiyə edir. Kamil insanın bilik və bacarığı, ülviliyi, gözəlliyi qarşısında səcdə etməyənləri düşüncəsiz boş bir beyinə və ruhsuz bənzədir.

Ümumiyyətlə, gözəllik və ülvilik qarşısında pərəstiş etmək Nəsimi poeziyasının məzmununun səciyyəvi əlamətlərini təşkil edir. Şairin lirikasına fəlsəfi məzmun bəxş edən, məhz insan, dünya, kainat haqqında düşüncələridir. Bu cür düşüncələri isə reallığa çevirən mətnaltı mənanın ifadə vasitələrindən biri sayılan sakral leksikadır.

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahanə sığmazam,

Övhərü-laməkan mənəm, gövnüməkanə sığmazam.

Şair “gövhərü-laməkan” (yeri, yurdu olmayan, yersiz, məcazi mənada allah) leksik vahidinin semantik məzmununu ilə beytin ümumi məzmununu uzlaşdıraraq, belə bir fikir irəli sürür: insan hər iki cahanı özündə sığışdırma bilməsinə baxmayaraq, özü bu cahana sığışmayan ali bir məxluqdur.

Şair “bilikli insan” mənasını verən “mühütü-əzəm” leksik ifadəsinin mənası altında insanın xariqələr yaradan gücünə işarə edir və bu səbəbdən də insan adı daşması ilə qürur duyduğunu nəzərə çatdırır:

Gərin mühütü-əzəməm, adım adəmdir adəməm,

Tur ilə künfəkan mənəm, mən bu məkanə sığmazam.

Nəsiminin mübarizliyi, ideya mətnliyi onu mərdlik simvoluna çevirmişdir. Bu, onun “Ağrımaz” rədifli qəzəlinə daha parlaq sürətdə görünür. Qeyri-insani xüsusiyyətlərə, dövrün zülm və ictimai haqsızlığına qarşı özünün

münasibətini bu şeirdə də üslubuna xas olan sakral leksika ilə təzahür etdirmişdir:

Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənini,
Bunca namərdi görün, bir ər qıyarlar, ağrımaz.

Şair şeirin sonunda zahidlərin fitvası ilə onu soymağa hazırlaşanları “murdar sallax” adlandıraraq haqq yolundan azmış div, şeytan və qanmaz heyvanlara bərabər tutur. Dil və üslub əlamətləri baxımından diqqəti cəlb edən, zəngin ideyalı bir əsər olan bu qəzəlin bütün beytləri mətnaltı, üstüörtülü mənaya malik leksik vahidlərlə zəngindir.

“Azərbaycan dili ləngin poetik vasitələrə malikdir. Bu dilin ifadələri, tərkibləri oynaq, cümlələri ahəngdar və musiqilidir. Şair dilin bu cəhətinə, onun ürəyəyatan, ahəngdar çıxmasına fikir verməlidir” (1, s. 18). Bütün bu keyfiyyətlər Nəsiminin yaradıcılığına vəhdət təşkil edir.

Nəsimi sənətindəki dərin humanizm qlobal-bəşəri mahiyyət daşıyarsa, onun yüksək poetika sənətkarlığı, dilinin şirinliyi və axıcılığı öz doğma xalqına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Dilin estetikası. “Yazıçı”, Bakı, 1985.
2. Adilov M. Klassik ədəbiyyatımızda Dil və üslub “Maarif”, Bakı, 1991.
3. Xudiyev N. Azərbaycan dili tarixindən seminar məşğələləri. “Elm və təhsil”, Bakı, 2015.
4. İmaməddin N. Seçilmiş əsərləri, iki cildə, I cild, “Lider”, Bakı, 2004.

Açar sözlər: sakral leksika, semantik məzmun, poetizm, semantik estetika, dini-fəlsəfi təriqət, poetik müstəvi, ekpressiv estetika

Ключевые слова: сакральная лексика, семантическое содержание, поэзия, семантическая эстетика, религиозно-философские науки, поэтическая плоскость, выразительная эстетика

Key words: sacral lexicon, semantic content, poetry, semantic aesthetics, religious-philosophical sciences, poetic plane, expressive aesthetics

XÜLASƏ

Söz sənətkarlarının üslubunda (dilində) bədii ustalığın mühüm təzahürlərindən sayılan xüsusi məqsədlər üçün sözün gizli mənasından Nəsimi də məharətlə istifadə etmişdir. Bu üsulun Nəsimi yaradıcılığında tətbiqi niyyəti fərqlidir. Şair sözün gizli mənasından rəsmi dini görüşlərə qarşı gedən mübarizələrə ictimai münasibət, siyasi rəy bildirmək amacı ilə istifadə etmişdir.

Сакральная лексика в стиле Насими

РЕЗЮМЕ

Насими также умело использовал тайное значение слова для особых целей, считающихся одним из важных проявлений художественного мастерства в стиле слова «художники». Намерение использовать этот метод в создании Насими отличается. Поэт использовал слово «секрет», чтобы выразить общественное мнение и политическое мнение о борьбе с официальными религиозными взглядами.

Sacral lexicon in Nasimi style

SUMMARY

Nasimi also skillfully utilized the secret meaning of the word for special purposes, considered to be one of the important manifestations of artistic skill in the style of the word artists. The intention of using this method in the creation of Nasimi is different. The poet used the word "secret" to express public opinion and political opinion on struggles against official religious views.

RƏYÇİ? Dos.S.Abbasova